

Rondalles de Penyagolosa: el patrimoni musical com a generador de vincles al territori

Víctor Jiménez Naranjo, Mònica Nebot Vidal i Elvira Safont Pitarch

L'existència d'una xarxa líquida i permeable de persones de totes les edats vinculades bé a un instrument de corda o percussió, o bé als balls tradicionals, és una realitat als pobles de la Mancomunitat de Penyagolosa: a les formacions habituals de rondalla existents a cada poble, herència d'un passat exclusivament masculí, se'ls han anat superposant alternatives que han millorat la cohesió del territori perquè superen la limitació local, depassen les franges d'edat i transcendeixen les crides a la festa.

L'existència d'un grup-motor que genera convocatòries intergeneracionals, ofereix tallers oberts, proposa activitats escolars i extraescolars, fa investigació i dona paraula a la gent major..., sempre des d'una òptica àmplia i integradora, ha generat —aparentment de manera natural— un sentiment de pertinença que supera els territoris locals —que eren excloents— i s'ha acollit a la denominació Penyagolosa, que és inclusiva.

Amb la idea genèrica que el nostre cos és una caixeta de ritme i tots hi podem fer alguna aportació, la música de tradició oral dels antics bureos als masos i els seus balls, es converteixen en una via de comunicació i lligam entre els habitants i els espais del territori, des de les places i raval fins a les escoles.

Paraules clau: Penyagolosa, música tradicional, rondalla, comunitat patrimonial

1. Hem heretat un patrimoni musical

Als pobles de l'interior de Castelló la cultura anava lligada a la terra i, per tant, als cicles de la natura que distribuïen tota mena de feines al llarg del calendari. Les tasques estaven ben delimitades entre hòmens - dones - xiquets i xiquetes - i vells, les famílies eren àmplies i abastaven tres o quatre generacions. La tradició oral de la cultura garantia l'herència dels coneixements que calien per a viure i sobreviure, però en tractar-se d'un món il·letrat, no basat en els llibres sinó en l'experiència, gran part de la riquesa patrimonial d'aquest univers s'ha perdut quan les lleis del mercat el van declarar inservible.

D'entre les moltes savieses d'aquesta societat rural basada en els oficis manuals i els canvis de les estacions hem heretat un senzill, i alhora poderós, patrimoni musical: la rondalla. Basada en instruments de corda i percussió, les seues melodies repetitives han facilitat la transmissió només d'oïda i han generat al seu voltant les danses que beneficien les relacions de cohesió del grup humà i la connexió amb el territori.

L'estructura heteropatriarcal del món rural generava músics de tradició oral —només hòmens— que amenitzaven les festes i les reunions, eren protagonistes del comboi perquè dirigien el ball i decidien el contingut de les lletres que la gent elogiava. Les dones estaven convidades a ballar.

El cultiu de la terra i el bestiar comportava un habitatge dispers perquè els masos eren la base d'una economia d'autoconsum, de manera que les trobades que permetien les coneixences, les amistats i els futurs matrimonis eren els bureos¹, les fires, les rogatives i romeries, les rondes, les bodes i batejos i les festes de quintos. Sempre amb música de rondalla.

Les lletres de les jotes, fandangos, rondes i seguidilles expressaven les creences de l'època, exaltaven els sants del territori —els mitjancers celestials més propers als quals demanaven salut i prosperitat—, descrivien les penes i alegries de la quotidianitat, alabaven el paisatge en particular i el territori en general que els donaven menjar, i feien xirigota dels veïns i, sobretot, de les dones.

¹Reunió festiva organitzada en un mas amb l'objectiu de fer relacions socials i que implicava música, ball, escenificacions i acudits. S'ha convertit en sinònim de festa, alifara o comboi.

01. Música i ball al carrer. Xodos, setembre 2022

Les dones eren personatges secundaris, sense dret a independència econòmica i social, i en les lletres de les cançonetes eren objecte de desig o de burla, en els dos casos la misogínia era viscuda com un fet normalitzat.

Als anys 70 del segle XX s'acceleren els canvis econòmics i la indústria demana mà d'obra a canvi d'un sou mensual, el despoblament de les zones interiors de Castelló s'aguditzava, s'abandonen els masos i gran part dels bancals, de manera que es van perdent també els espais de trobada, s'acaben les rondes de quintos i els bureos. Els jòvens no mostren interès en la música tradicional perquè s'emmarallen en els valors que els promet la ciutat, i la festa al voltant de la rondalla queda arraconada sense desaparèixer: els músics es fan majors, però conserven el seu art. Un art que encara haurà d'esperar cinquanta anys a ser declarat pel govern de l'Estat com a patrimoni cultural immaterial.

2. Revifada dels bureos com a signe identitari

Però no ens precipitem, perquè el segle XXI donarà una nova vida a la música d'arrel tradicional a tota la zona del Maestrat i els voltants. Els anys de declivi tenen relació amb el fort despoblament que porta aparellat el trencament de la línia de transmissió oral i també són conseqüència del menysteniment de la cultura rural i tot el que porta associat.

Davant aquesta evident pèrdua de patrimoni apareixeran —trenta anys més tard— grups de joves interessats a defensar la identitat i les manifestacions culturals lligades a la llengua pròpia i sorgiran associacions culturals que faran investigació i recerca, que contactaran a cada poble amb tocadors tradicionals i recolliran balls i lletres per fer-ne didàctica i difusió: el grup Ramell n'és un exemple <http://www.grupramell.com/>.

02. CRA de Penyagolosa. Sessió a l'aula de Vistabella. Assaig de lletres de jota creades pels infants, curs 2023-24

03. Taller “Ballem jota i passem a fandango”. Benafigos, setembre 2022

L'any 2006 es fa la I Trobada de Rondalles del Maestrat a Atzeneta del Maestrat, i el 2009 el I Bureo als Masos de Vistabella del Maestrat: són convocatòries d'èxit que ajuden a consolidar els nous integrants del món de la música tradicional.

En aquest procés cal destacar la contribució que fan les llars de pensionistes¹ creades des de finals del segle XX en totes les poblacions de la zona de Penyagolosa. Aquestes entitats propicien el contacte entre els darrers tocadors i cantadors de jotes i generen sessions de ball de manera intermitent que queden de moment restringides a les persones majors.

Els tallers de ball i les convocatòries puntuals no són suficients per a tornar a consolidar grups estables

² L'Associació de Jubilats i Pensionistes de Vistabella del Maestrat es va crear el 1997.

04. Taller de postisses a Vistabella, juliol 2023

de músics: encara que els tocadors coincideixen a les llars de pensionistes, on poden assajar i ballar, cal el contacte intergeneracional per a enfortir els lligams i fer el traspàs, només així en queda garantida la continuïtat. Per a fer-ho possible fan falta iniciatives d'ajuda amb objectius clars o grups de persones-motor capaços de generar dinàmiques noves.

En aquest sentit, l'Ajuntament de Vistabella del Maestrat va habilitar l'any 2008 una aula de música i va encarregar a Pedro Edo Porcar —tocador del mas de Capote— la tasca de donar entitat a la rondalla del poble i, per tant, de facilitar l'entrada de dones i gent jove, regularitzar assajos i també compilar i unificar l'herència musical. Amb el temps, l'espai serà insuficient.

Però la gran empenta de consolidació es fa a través de l'escola. La iniciativa del mestre Víctor Jiménez d'incloure activitats lligades en la rondalla dins l'escola serà determinant. Aprendre a tocar d'òïda un instrument de corda o fer acompanyament amb un instrument de percussió dins del centre educatiu, i després poder assajar amb un grup de persones

majors, va obrir la porta a moltes dinàmiques positives per a la música i, sobretot, per a les relacions humanes. La participació de les dones com a instrumentistes serà una de les conseqüències més evidents, però també el foment de les relacions intergeneracionals, i l'incentiu de la valoració de la gent major.

Seguint en aquesta línia, alguns mestres, que també són músics de rondalla, organitzen la I Trobada de Música Tradicional d'Escoles el curs 2015-2016: Víctor Jiménez (Aulari de Vistabella) i Alejandro Pascual (Aula d'Atzeneta) del CRA de Penyalosa, juntament amb Santiago Monforte del CRA Trescaire de Benlloc. La trobada és un intercanvi musical en el qual participa tot l'alumnat dels centres i els músics de les rondalles dels pobles. En les visites es fa una ronda per la localitat amfitriona i un posterior bureo.

05. Estiu 2015. Les xiques ja són rondalla

06. Bureo al Dau. Agost 2011

Aquesta activitat obri l'escola als carrers i posa els músics pensionistes en contacte amb l'alumnat: la música del territori torna a actuar com a nexa intergeneracional.

3. Donem-li la volta: la rondalla com a generador d'activitats lúdiques

La revifada de la música popular de rondalla comporta la creació de grups estables de gent que toca i balla en molts pobles i que finalment es constitueixen en associacions culturals sense ànim de lucre: tenen el suport dels ajuntaments, convoquen a ballar a les places durant qualsevol festa, organitzen trobades sistemàtiques amb rondalles d'altres pobles, reten homenatges als músics significats¹ i generen una xarxa de coneixences i intercanvis amb la música com a eix vertebrador.

Aquesta coordinació se sosté sobre persones voluntàries que porten la iniciativa i vertebren els vincles (dinars i berenars comunitaris, especial dedi-

cació a músics majors, desplaçaments en transport privat...).

A més de les rondalles, altres proposicions sobre el patrimoni rural comencen a caminar —per separat— al territori durant la segona dècada del segle XXI. Simultàniament, la preocupació per l'aïllament en municipis cada dia més despoblats i la defensa dels drets i la idiosincràsia aplega grups de joves d'Atzeneta, Xodos, Benafigos i Vistabella a organitzar el I Aplec de Penyalgolosa l'estiu de 2017, mentre els ajuntaments dels quatre pobles s'agrupen en la Mancomunitat de Penyalgolosa-Pobles del Nord el juny de 2018.

Cap canvi no és gratuït, sinó que obeeix a necessitats de millora del present i de les perspectives de futur.

El 2021, el Programa d'Extensió Universitària de l'UJI i el Centre d'Estudis de Penyalgolosa proposen i coordinen reunions amb persones i institucions del territori per a crear punts en comú i aglutinar debats al voltant dels patrimonis: les jornades «Les persones i els patrimonis» se celebren el juliol de 2022.

Al territori de Penyalgolosa hi ha una comunitat patrimonial que treballa al voltant de propostes temàtiques, i la música i les danses tradicionals són una de les línies d'interès. A partir de la premissa que els vincles generats entre la gent són el mecanisme per a reforçar el territori, resulta imprescindible organitzar la participació i fer-ne difusió; l'estratègia comporta l'existència d'un grup-motor de persones impulsores (al territori, fa anys que funciona aquest grup, el nucli del qual són Víctor Jiménez i Mònica Nebot), i també imaginació per a aportar nous enfocaments:

07. Bureo a l'era de l'ermita de Sant Bertomeu del Boi 24/08/2011

³ Eleuterio Folch Safont (2014); Adolfo Garcia Peris (2015); Pedro Edo Porcar (2023)

- S'ofereixen tallers gratuïts de jota i fandango amb música en directe en vesprades d'estiu a les places. Es convoquen músics de tot el territori, i s'impliquen mestres de ball: s'amplia la base de protagonistes. <https://www.cepenyalosa.org/estiu-2023-tallers-jota-fandango-benafigos-vis-tabella/>.

- S'ofereixen tallers de postisses i percussió en diumenge al matí al carrer <https://www.cepenyalosa.org/tallers-de-postisses/>. Es fa possible la participació de famílies perquè hi participen xiquets i xiquetes.

- Es fa investigació en què s'implica la gent major i es comparteix perquè se'n fan gravacions:

· El ball rodat de Vistabella <https://www.cepenyalosa.org/ball-rodat-de-vistabella/>.

· El toc de castanyetes de Xodos <https://www.cepenyalosa.org/el-toc-de-les-castanyetes/>.

· Els cants de segar i de batre de Xodos <https://www.cepenyalosa.org/cants-de-segar-i-de-batre-de-xodos/>.

- Es crea una llista de reproducció de bureo. Es penja a la xarxa per a poder practicar passadetes de jota i fandango a casa.

- Bureos minimalistes. Quedades per ballar dues hores alguns dissabtes a l'hivern, amb música gravada de la llista de reproducció, amb convocatòries a les xarxes socials. No és un taller, no hi ha música en directe, és un espai comú per trobar-se.

Aquest plantejament basat en els tallers, d'una banda, vertebrava la participació supramunicipal de manera lenta, però eficaç i, d'una altra, ofereix dinàmiques diferents i noves, com ara que tots tenim ritme i podem fer música en la rondalla aportant uns senzills tocs de xiulet o de canyeta. En la construcció de vincles entre les persones i amb el patrimoni importa més el procés que el resultat.

08. Taller de jota nivell 2 a Vistabella. Agost, 2023

09. Bureo al Dau 24 d'agost 2011

4. Fem una passa més: educació patrimonial en horari lectiu

“La funció educativa és intrínseca al patrimoni cultural.”

Montserrat Calbó Angrill. Doctora en Belles Arts. Facultat d'Educació i Psicologia. Universitat de Girona

El patrimoni és una realitat canviant perquè depèn dels vincles emocionals que les persones establim en les seues manifestacions, i no podem estimar allò que no coneixem: crear llaços amb la música i els balls de l'entorn proper ens ajuda a comprendre-la, respectar-la, valorar-la i transmetre el seu valor. La manifestació cultural al voltant de la rondalla no és només música i ball, és un punt de connexió amb la gent sense exclusió d'edat o habilitats, en el qual cadascú aporta allò que vol i pot, és una trobada per a la diversió i la relació social.

“Perdem oportunitats de socialitzar, i les sensacions de recompensa que dona el cervell són molt superiors quan passem una estona amb un grup d'amics que no pas quan hi xategem durant dues hores o tres.”

David Bueno. Doctor en Biologia, professor de genètica. Universitat de Barcelona

Aquesta manera de trobar-se que hem heretat, i que ens demana o fer música i cantar, o ballar, o les dues coses, la podem i l'hem de renovar perquè la conjuntura rural ha canviat. La teoria sociocultural de Vigotsky (1978) sosté que el desenvolupament cognitiu es construeix en interacció amb l'entorn, i sabem que aprendre del territori promou l'arrelament, per això, dins l'escola és on millor es pot reformular l'herència col·lectiva per a ajudar a modificar-la i (re) construir-la: a partir d'un apropament crític, l'alumnat pot redefinir nous significats en concordança

10. Foto DKZ A.Porcar i A.Escrig. Aplec a Atzeneta, 2023

amb l'actualitat. Dit d'una altra manera: copiar literalment el patrimoni heretat seria extemporani i, en conseqüència, resultaria avorrit per als jòvens, i s'obtidria el contrari del que es pretén.

- Rondalla per a tot el món <https://www.cepenyagolosa.org/rondalla-per-a-tot-el-mon/> Curs 2022-2023. Amplia el concepte habitual d'activitat extraescolar en convocar alumnat, familiars, veïnat i músics de rondalla conjuntament amb un format d'activitat extraescolar (per l'horari, la temporalitza-

ció i l'espai).

- Lletretes de les jotes en educació primària <https://www.cepenyagolosa.org/les-lletretes-de-les-jotes-a-educacio-primaria/>

El contingut de les lletres de jota correspon en gran part als valors d'un món desaparegut, amb molta presència del santoral i un tractament de les dones prou denigrant. Al mateix temps, conserva referències al paisatge i la toponímia, i a emocions i sentiments que no han variat en el temps. Contextualitzar els significats i reinventar-los per a superar-los i fer-los propis és l'objectiu d'aquesta proposta que treballa vocabulari fent barreja del llenguatge amb el ritme i la mètrica.

- Som bureo: Campanya educativa de l'Institut Escola CRA de Penyagolosa, del curs 2023-2024

Es realitza en els tres aularis del CRA: Atzeneta, les Useres i Vistabella, involucra tot el claustre i hi participen tots els nivells educatius.

Cada trimestre es duen a terme sis sessions de continguts amb col·laboracions de persones de cada poble —externes al centre— que aporten el seu saber, bé tocant un instrument o bé cantant o ensenyant passos de ball.

Com a tancament de la campanya per a final de curs es programa un bureo amb els músics de Rondalles de Penyagolosa, a Atzeneta del Maestrat, amb esmorzar inclòs.

5. Defensa de la comunitat: Rondalles de Penyagolosa

Els darrers vint anys han suposat una evolució positiva que ha posat al dia el concepte de bureo. D'entrada, adaptar a la realitat del segle XXI una trobada social del segle XIX ja és un gran repte, és acceptar l'herència col·lectiva per a ajudar a modificar-la seguint dos paràmetres: que el patrimoni no és avorrit i que és apte per a totes les edats i gèneres.

En aquest transcurs, els més joves han trencat la

11. Ronda pels carrers. Juliol 2015

12. Foto DKZ A.Porcar i A.Escrig. Aplec a Atzeneta, 2023

idea clàssica de rondalla d'homes experts per a evolucionar cap a un grup permeable d'habitants col·laboradors, una tasca d'inclusió sistemàtica sempre en procés.

Dins l'amenaça del despoblament i el debat sobre la supervivència del món rural, cal emmarcar l'alegria com a forma de resistència, i el manteniment i la defensa de la comunitat com l'única eixida, una comunitat nova que cal crear —formada per habitants residents, flotants de caps de setmana i festes, novinguts, neorurals...—, i per això necessitem dibuixar espais comuns de trobada. La nostra música i els nostres balls ens ofereixen eixa oportunitat.

Ara mateix, Rondalles de Penyagolosa és l'existència d'una xarxa líquida de persones, intergeneracional, d'homes i dones, vinculades a un instrument de corda o percussió que creen les seues pròpies lletres de jota, que responen a crides fetes pel grup-motor: cercaviles, activitats escolars i extraescolars, tallers, festes, bureos..., i que, en superar els territoris locals de Xodos, Benafigos, Atzeneta i Vistabella —que eren excloents—, s'han acollit a la denominació

global Penyagolosa per ser inclusiva. I el canvi s'ha fet —només aparentment— de manera espontània.

Aquest concepte obert d'agrupació per a fer música i ball participarà aquest 2024 en el 6è Aplec de Penyagolosa el darrer diumenge de juny i també en la 6a Trobada de Danses del Maestrat el mes d'octubre.

A Penyagolosa, tots i totes podem ser músics, cantadors i balladors de rondalla.

Bibliografia

Fontal Merillas, Olaia. *La educación patrimonial centrada en los vínculos. El origami de bienes, valores y personas.* Ediciones Trea. Somonte - Asturias 2022.

Abós Olivares, Pilar. *El reto de la escuela rural. Hacer visible lo invisible.* Editorial Graó. Col. «Crítica y Fundamentos» 54. Barcelona 2021.

VV. AA. *Ensayos de agitación rural. Rehabilitar el campo va-*

13. Aula de Música “Pitàgores”. Vistabella 2010

14. Bureo a Xodos. Agost 2011

ciado. Ediciones El Salmón. Alicante, 2022.

Bibliografía electrónica

Diari La Veu. 18/04/2024. «Els tocs de guitarra valencians, patrimoni cultural immaterial»

<https://www.diarilaveu.cat/cultura/els-tocs-tradicionals-de-guitarra-valencians-patrimoni-cultural-immaterial-536031/>

Boletín Oficial del Estado. Real Decreto 362/2024 del 2 de abril, por el que se declaran los toques tradicionales de guitarra en el marco de las fiestas participativas como Manifestación del Patrimonio Cultural Inmaterial.

<https://www.boe.es/buscar/doc.php?lang=es&id=-BOE-A-2024-6658>

Fontal, O., y Martínez. (2016). «Análisis del tratamiento del Patrimonio Cultural en la legislación educativa vigente, tanto nacional como autonómica, dentro de la educación obligatoria». Madrid: Instituto del Patrimonio Cultural de España/MEDC.

<https://www.cultura.gob.es/planes-nacionales/dam/jcr:ab350795-ec70-43a7-92e9-2d06090ced0d/1--tratamiento->

[del-patrimonio-cultural-en-la-legislaci-n-educativa-vigente-.pdf](#)

Ibor Monesma, Carolina. «Jotas y fandangos en el sudeste de Teruel». Universidad de Zaragoza. BIBLID [1137-859X (2012), 14; 147-186]

https://vistabellaarxiuunicipal.files.wordpress.com/2021/01/jotas_y_fandangos_en_el_sudeste_de_terue.pdf

Arxiu de Vistabella. «Eleuterio Folch i els nostres músics de tradició popular»

<https://vistabellaarxiuunicipal.com/2021/01/24/eleuterio-folch-i-els-nostres-musics-de-tradicio-popular/>

Centre d'Estudis de Penyagolosa. «Música i balls tradicionals»

<https://www.cepenyagolosa.org/category/linies-de-treball/musica-i-danses-tradicionals/>

Aplec de Penyagolosa

<https://www.facebook.com/aplecdepenyagolosa/>

Mancomunitat de Penyagolosa-Pobles del Nord

<https://www.penyagolosanord.es/>

Estatuts de la Mancomunitat de Penyagolosa-Pobles del Nord

<https://www.penyagolosanord.es/sites/penyagolosanord/files/2019-10/Resoluci%C3%B3%2029%20juny%202018.pdf>